

RINKOS ŪKIS IR VALSTYBĖ

REGINA PALIULYTĖ

Straipsnyje nagrinėjama valstybės ir rinkos santykio problema; analizuojamos valstybės funkcijos ekonomikoje; aptariamos šių institucijų sąveikos kitimo aplinkybės. Teoriniai teiginiai iliustruojami Vokietijos praktika.

Kiek rinkos ir kiek valstybės? Koks šių dviejų institucijų santykis šalies ūkyje? Nesant atsakymo į šį klausimą, labai sunku įvardyti ekonominės tvarkos principus pereinamuoju laikotarpiu, gana dažnai dėl kurio nors elemento, neva nederančio prie rinkos ūkio, Lietuvos ūkiui „klijuojamos“ „valstybinės ekonomikos“, „organizuotos ekonomikos“, „socialinės ekonomikos“ ir panašios etiketės. Įvairūs ginčai rodo esant ekonominės tikrovės suvokimo problemą. Ne veltui po Antrojo pasaulinio karo Vokietijoje kuriant ekonominės tvarkos elementus tikrovės suvokimas buvo paskelbtas pagrindine nacionaline ekonomikos problema.

Kokia ekonominė mūsų šalies tikrovė? Lietuva iki šiol traktuojama kaip besivaduojanti iš „komandinės ekonomikos gniaužtų“ šalis. Stengiantis kuo greičiau demontuoti valstybinę nuosavybę ir nauju pagrindu kurti Lietuvos nacionalinę ekonomiką, pamiršamas vientisos teorijos, kuria remiantis konstruojama ekonominė tvarka, būtinumas. Kokia teorija tinka mūsų valstybei?

Ar įmanoma sugrįžti į praėjusio amžiaus reikalavimų lygį ir konstruoti ekonominę tvarką remiantis tuomet vyravusiu *laissez faire* principu? Ar siekiame kurti modernų ūkį? Į tai svarbu atsižvelgti derinant ekonominės tvarkos formas. Lietuvos pavyzdys rodo, kad labiausiai priešinamasi bet kokiai valstybės kišimosi į ekonomiką formai. Toks nusistatymas suprantamas, jis sąlygotas neigiamos centralizuoto ekonomikos planavimo ir valdymo patirties. Konkurencijos idėjos ir liberaliosios minties renesansas susijęs su sustiprėjusiu žmonių laisvės, sprendimų priėmimo galimybės, verslumo, ini-

ciatyvos raiškos erdvės siekimu. Šiame fone mažiau patrauklios atrodo idėjos, derinančios privačią iniciatyvą ir visuomeninius interesus, siekiančios rinkos ūkio pagrindu sukurti nuodugnią ir tobulą socialinės apsaugos sistemą, propaguojančios ūkio valstybinio reguliavimo politiką. Anksčiau vyravusios pasaulyje ekonominio reguliavimo programos vertinamos neigiamai be jokios argumentacijos. Daugelį liberalios tvarkos šalininkų liūdina „šarlatano“ J. M. Keynes sekėjų buvimas „pasaulio provincijoje“ ir Lietuvoje. Dabar egzistuojanti pasaulyje ekonomikos valstybinio reguliavimo praktika ignoruojama mūsų verslininkų, ypač laisvosios rinkos šalininkų (A. Degučio ir kt.). Jų pastangos nukreiptos prieš bet kokį valstybės kišimąsi į ūkio reikalus, prieš bet kokius *laissez faire* principo apribojimus Lietuvoje. Sąmoningo ekonominės tvarkos palaikymo idėja yra aršiausių diskusijų objektas. Įrodinėjamas A. Smith idėjų gyvybingumas iki mūsų laikų, akcentuojamas nematomos rankos gebėjimas derinti gamintojų ir vartotojų interesus. Valstybės kišimasis į ekonomiką traktuojamas kaip nuolaida socializmui. Netgi socialinės saugos funkciją siūloma palikti savieigai.

Istoriškai žiūrint *laissez faire* principu grindžiama ekonominė tvarka sąlygojo neginčijamus progreso požiūriu rezultatus. Turint tai omeny vis dėlto svarbu atkreipti dėmesį į du dalykus: pirma, ši ekonominė tvarka ne visoms šalims vienodai taikytina. Jau ir tada (viešpataujant *laissez faire* principui Anglijoje ir Prancūzijoje) įvykiai kontinentinėje Europoje nebuvo palankūs liberaliai ekonominei tvarkai. Liberalusis judėjimas Vokietijoje iš pat pradžių asocijavosi su tautiniais idealais. Tuo metu, kai klasikinė teorija vadovavosi naudingumo principu, Vokietijoje pradėta ieškoti fizinių, paprotinių ir teisinių tautos ūkio pagrindų, ekonomiką bandyta suvokti remiantis istorine raida. Daugelis ekonomistų jau tada išreiškė mintį, kad A. Smith sistema turėtų būti papildyta, norint pritaikyti ją atsilikusiems kraštams. To laikmečio vokiečių mokslininkai gana skeptiškai vertino klasikų mokymo įgyvendinimo galimybes savo valstybėje. Siekiant papildyti klasikų sistemą, buvo kuriama nauja savarankiška disciplina iš visa apimančio kameralistikos mokymo, kadangi A. Smith kosmopolitiniai principai buvo pripažinti kaip mažai tinkami to meto Vokietijos realijoms. Taip A. Smith mokymas buvo pritaikytas konkrečiam kontinentui, specialiai vokiečių visuomenės santykiams, susietas su tautos ir valstybės kategorijomis. Tautinei valstybei čia

teikiamas didžiulis vaidmuo. Tai įvyko ir dėl vokiečių ekonomistų auklėjimo, jų mąstymo būdo – polinkio į transcendentalizmą. Filosofinės pasaulėžiūros nuo Kanto iki Hegelio raida rodo, kad valstybė visada užima vyraujančią padėtį, palyginti su individu ir šeima.

Vokietijos pavyzdys rodo, kad viena ar kita tradicija negali būti priimama neatsižvelgiant į krašto specifiką – ekonomikos būklę, valstybingumą išvystymą, auklėjimo būdą, išgyvento laikotarpio ypatumus ir pan.

Kitas dalykas, į kurį svarbu atsižvelgti pasirenkant ekonomikos tvarkos principus, yra laikmečio dvasios reikalavimai. Išsivysčiusių šalių praktika rodo, kad absoliutaus *laissez faire* principo laikai jau praėjo. XX a. pradžios ekonominė situacija vietoj klasikų propaguojamo automatizmo pareikalavo sąmoningo ekonominės tvarkos palaikymo. Tai objektyvus reiškinys, sąlygotas daugybės ekonominio gyvenimo veiksmų. XX a. pradžios ūkio subjektas jau ne individas su savo interesais, o tauta, bendruomenė. Iš čia ir koordinavimo būtinumas. Valstybė įsikomponuoja į socialinio-ekonominio gyvenimo struktūrą. Jai paklūsta ir tauta, ir individas. Pirmasis pasaulinis karas, ekonominė krizė pažeidė nusistovėjusį darbo pasidalijimą tarp valstybės ir rinkos. Valstybė iš teisėjo tapo žaidėju. Ūkio ir valstybės reikalai suaugo. Karas ir krizė pažadino mintį dėl organizuotos ekonomikos. Lietuvos tarpukario ekonomistai – Vl. Juodeika, Gv. Valančius ir kt. – žavėjosi universalizmo idėjomis, propagavo tautos bendruomenės organiškos visuomenės susidarymą. Vl. Juodeika rašė: „Žmonės pasiilgo vienybės, solidarumo ir tvarkos. Valstybė pareikalavo autoriteto“ [1; p. 315].

Apskritai to meto Lietuvos inteligentija bandė modifikuoti kapitalistinį kelią socialinio rinkos ūkio kryptimi, mišrios ekonomikos linkme. Liberalioji doktrina, anot daugelio ekonomistų ir visuomenės veikėjų, nebetiko, nes ji siekė atskirti valstybės ir ūkio reikalus. Lietuvos ekonomistų teorinėms išvadoms turėjo įtakos vokiečių mokslininkų teorijos, būtent Vokietija XIX a. antroje pusėje tapo pagrindinė naujų idėjų eksportininkė ir, F. von Hayek žodžiais tariant, „pajėgiausia labiausiai organizuotos ekonominės sistemos architektė“ [2; p. 32].

Koordinuojančios jėgos būtinumas yra objektyviai sąlygotas, tačiau dartinio momentu problema yra ne tai, turi dalyvauti valstybė ekonominiame gyvenime ar ne, o tai, kiek ji tai turi daryti. Kiekviena šalis, tiek valstybės, tiek ir rinkos ekonomikos sprendžia savaip. Beje, šių dviejų institucijų

santykis yra kintantis dalykas. Europa dabar, anot sociologijos profesoriaus lordo Ralf Dahrendorf, ieško naujo visuomeninio ir privataus intereso ryšio [3; p. 29].

Rinkos ir valstybės santykio klausimas diskutuojamas ir Vokietijoje, kur valstybės išlaidų lyginamoji bendro socialinio produkto dalis jau peržengė penkiasdešimties procentų ribą. Čia kalbama apie naujo socialinio konsensuso modelį, kuriame turėtų keistis valstybės ir rinkos jėgų santykis. Vyriausybės parengtoje veiksmų programoje (*Aktions programm*) visuomenei pateikiamas naujas ekonomikos standarto variantas.

Koks valstybės vaidmuo moderniam rinkos ūkyje?

Tradiciciškai mokslinėje literatūroje skiriamos trys valstybės ekonominio poveikio sritys: išteklių alokacija, pajamų paskirstymas ir ūkio stabilizavimas [4; p. 636].

Išteklių alokacija – tai alternatyvus veiksmų naudojimas siekiant kuo geriau patenkinti visuomenės poreikius iš ribotų išteklių. Valstybės veikla šioje srityje apsiriboja visuomeninių gėrybių teikimu, išorės efektų internalizavimu ir natūralių monopolijų kontrole.

Ką numato naujasis Vokietijos ekonomikos standartas? Valstybės reguliuojamasis vaidmuo turėtų mažėti. Artimiausiu metu bus privatizuotos tokios monopolijos, kaip „Telekom“, „Lufthansa“, Hamburgo, Kiolno, Bonos oro uostai. Šios vyriausybės priemonės tikslingumas nekelia didelių ginčų.

Aršiausių diskusijų objektas yra socialinės saugos modelis. Vokietijos socialinės saugos sistema grindžiama darbu. Tai korporacinė, orientuota į visišką užimtumą, iš darbdavių ir darbininkų įnašų finansuojama sistema. Jos pagrindai sukurti dar XIX a. pabaigoje siekiant išspręsti „darbininkų klausimą“. XX a. pabaigoje kalbama apie naujos socialinės saugos sistemos būtinumą. Viena priežasčių – gresiantis socialinės sistemos nemokumas. Ši socialinės saugos sistema netinka visuomenei, kurioje didelė žmonių grupė ilgą laiką nedirba. Masinis nedarbas Vokietijoje tampa nuolatiniu

---

* Po 1871 m. Bismarkas siekė išorinę imperijos vienybę sustiprinti vidine tautos vienybe. Ikidemokratinė visuomenė apsaugojo pati: prieš išorės priešus – „krauju ir geležimi“; prieš vidaus priešus – socialinės valstybės kūrimu. Klasių kovos baimė pagimdė solidarumo troškimą

reiškiniu, bedarbių skaičius artėja prie Veimaro respublikos laikų (beveik 4 mln. bedarbių). Socialinės saugos sistemai pavojų kelia tai, kad nuolat daugėja pensininkų. Dabar Vokietijoje 100 dirbančiųjų tenka 33 nedirbantys. Iki 2010 metų prognozuojamas šio skaičiaus padvigubėjimas. Tai viršys įnašų mokėtojų galimybes. 1995 m. pabaigoje pirmą kartą Vokietijos istorijoje pensijų draudimo rezervai sumažėjo iki mėnesio sumos. Sunkia našta valstybės pečius gula papildomos socialinės išlaidos, susijusios su išankstinės pensijos sistema, kuri firmų dažnai naudojama, paaštrėjus tarptautinei konkurencijai.

Pasikeitusi socialinė aplinka reikalauja naujos socialinės saugos sistemos, kuri mažiau būtų grindžiama įnašais, daugiau būtų finansuojama privačiai. Pasikeitęs socialinis klimatas reikalauja peržiūrėti visuomenės sutartį. Kokia visuomenės reakcija? Ar yra vietos privačiam interesui socialinės saugos srityje?

Deja, daugybė projektų, keičiančių rinkos ir valstybės jėgų socialinės saugos srityje santyki, sunkiai skinasi kelią. Jie atmetami kaip vokiečių visuomenei nepriimtini, neatitinkantys socialinės politikos tradicijų ir pan. Pavyzdžiui, privataus nedarbo draudimas, kuris buvo pateiktas prieš keletą mėnesių visuomenės opinijai kaip priemonė, papildanti valstybinį nedarbo draudimą. Šis projektas susilaukė daugybės kritinių vertinimų: visuomenė įžiūri čia „socialinį šaltį“, neįprastą, „amerikietišką“ žmonių santykių modifikavimą ir pan. [5; 4]. Vokiečių visuomenėje kažin ar prigris ši nauja privati gėrybė, nors kitose šalyse privatus nedarbo draudimas egzistuoja kaip savaimė suprantamas dalykas. Švedijoje, pavyzdžiui, šią draudimo formą jau seniai propaguoja profsąjungos.

Kita valstybės ekonominio poveikio sritis yra pajamų perskirstymas. Valstybė siekia, pirma, kuo efektyvesnio kiekvieno visuomenės nario rizikos sumažinimo. Valstybė paskelbia savo rūpesčiu atitinkamą garantijų sistemą (pavyzdžiui, privalomas draudimas). Antra, valstybė perskirstymo priemonėmis įgyvendina žmonių siekį gyventi teisingesnėje visuomenėje, didinti visuotinę gerovę. Kiekvieno visuomenės nario gerovė priklauso ne tik nuo sukurto produkto dydžio, bet ir nuo jo paskirstymo. Perskirstyti, pagal Pareto kriterijų, tikslinga tol, kol galima pagerinti bent vieno visuomenės nario padėtį nepabloginus kito padėties. Valstybės intervencija šioje srityje turėtų

būti ribojama Pareto kriterijumi. Deja, daugybė problemų kyla dėl to, kad šis kriterijus nežinomas daugumai politikų. Jų siūlomos socialinės politikos priemonės grindžiamos kitais principais, kur svarbiausias vaidmuo dažnai tenka priešrinkiminiam populiarumui. Bismarkas įvedė privalomą darbininkų draudimą. Kuo tai buvo motyvuojama? Tai buvo socialinė ar politinė priemonė? Greičiau tai buvo jo gyvenimo kūrinio – imperijos – apsauga, būdas patraukti savo pusėn daugumos nuomonę prieš rinkimus, neturtingus gyventojų sluoksnius paversti Vokietijos reicho industrinės politikos šalininkais.

Vidiniai politiniai sunkumai ir paties Bismarko autoritetu aiškintina socialinės saugos modelio pasaulinė premjera Vokietijoje. Socialinio draudimo įstatymai Anglijoje, Belgijoje, Prancūzijoje buvo priimti vėliau, nors industrinė revoliucija šiose šalyse buvo toliau pažengusi. Tai buvo XIX a. pabaiga. XX a. antrosios pusės ekonometriniai tyrimai rodo, kad valstybės socialinės išlaidos, palyginti su privačių asmenų disponuojamomis pajamomis, darė teigiamą įtaką vyriausybės populiarumui. Svarbiausi įstatymai buvo priimami prieš pat rinkimus. Socialinė politika vystoma nepriklausomai nuo ekonominės plėtros. Socialinės išlaidos didėja sparčiau nei realus socialinis produktas. Kyla gamybos efektyvumo problemų, mažėja gebėjimas konkuruoti tarptautinėje arenoje ir pan. Socialinės išlaidos kelia grėsmę konkurenciniam pajėgumui, reikalaujama valstybės intervencijos apribojimo.

Trečia valstybės ekonominės veiklos sritis yra ūkio stabilizavimas. Tam tikrais instrumentais valstybė minimizuoja nestabilumą. Šio poveikio apimtis yra diskusijų objektas („Spartos“ ar „romėnų“ doktrina, monetarizmas ar fiskalizmas). Nuo priimtų doktrinos priklauso valstybės veiklos intensyvumas užimtumo, kainų politikos, ekonominės plėtotės ir pan. srityse.

Kokia valstybės invazija tikslinga? Konkreti situacija, susiklosčiusios aplinkybės modifikuoja pasirinktą stabilizavimo koncepciją. Pavyzdžiui, Vokietijos ekonomikai artimiausiu metu pranašaujama depresija. Ji turėtų išryškėti per 2–3 mėnesius, jei bus tie patys svarbiausi ekonominiai parametrai. Prognozuojama nauja nedarbo banga. Ką turi daryti valstybė? Mažinamas ar didinamas jos stabilizuojamasis vaidmuo?

Nuomonės įvairios, netgi siūloma, kad Vokietijoje turėtų dar stipriau imti į savo rankas Rytų Vokietijos verslus ir komunas, vadinasi, solidarau-

mo mokestis turi išlikti iki 2000 metų. Liberalai, atvirkščiai, reikalauja mokesčių lengvatų, atitinkamai valstybės persikirstomojo vaidmens sumažinimo. Ar pagerins tai konjunktūrą? Į šį klausimą sunku atsakyti, tam reikalinga daugybės makroekonominių parametrų analizė.

Vokietijos vyriausybės naujoji programa (Darbo vietų kūrimo ir investicijų skatinimo programa) atspindi valstybės ir rinkos jėgų santykio kitimą rinkos naudai. Joje numatomas mokesčių sistemos persikirstomojo vaidmens mažinimas, lankstesnė darbo užmokesčio politika, mažinami standartai ir techninės normos statybos, aplinkos apsaugos, susisiekimo ir kt. srityse, modifikuojama aukštojo mokslo sistema [6; 17]. Tai naujo, Vokietijos vyriausybės siūlomo ekonomikos standarto kontūrai, kur mažėja socialinės pareigos ir didėja apsisprendimo laisvė. Ar priimtinas vokiečių visuomenei šis, nusišlovėjęs normas ir tradicijas laužantis, visuotinės gerovės didinimo būdas? Pesimizmo yra daug: įžvelgiama grėsmė Vokietijos socialiniam standartui, bijomasi, kad lankstesnė darbo užmokesčio politika padidins dirbančiųjų vargšų skaičių, abejojama, ar pavyks išspręsti pagrindinę laikmečio problemą – sumažinti nedarbo augimo tempus. Mažiausiai pritarimo susilaukia siūlymas keisti rinkos ir valstybės jėgų santykį socialinėje srityje. Privataus socialinių išlaidų finansavimo didėjimo tendencija vertinama kaip netinkama alternatyva visuomeniniam jų dengimo būdai, kaip nepriimtina vokiečių tautai amerikietiško santykių nešėja.

Taigi išsivysčiusių šalių, šiuo atveju Vokietijos, pavyzdys rodo, kad modernus rinkos ūkis yra neatsiejamas nuo valstybės ekonominio poveikio. Jo apimtį sąlygoja krašto specifika – ekonomikos būklė, auklėjimo būdas, išgyvento laikotarpio ypatumai ir pan. Tai suformuoja tam tikrą rinkos ir valstybės santykį. Šis santykis kinta priklausomai nuo susiklosčiusių aplinkybių.

Kuriant ekonomiką, funkcionuojančią pagal rinkos dėsnius, vargu ar įmanoma apsieiti be protekcionizmo, apginančiųjų muitų ar panašaus pobūdžio neomerkantilistinių priemonių. Pereinamojo laikotarpio ypatybės darbo valstybės intervencijos į ekonominį gyvenimą klausimą labai aktualu.

Išvados

Kiekviena šalis, kurdama savąjį ūkio modelį, pasirenka tam tikrus ekonominės tvarkos principus. Viena ar kita ekonomikos vystymosi koncepcija

priimama atsižvelgiant į krašto specifiką, ekonomikos būklę, valstybingumo išsivystymo laipsnį, auklėjimo būdą, išgyvento laikotarpio ypatumus bei laikmečio dvasios reikalavimus. Šie momentai suformuoja tam tikrą rinkos ir valstybės – dviejų ūkio institucijų santykį. Šis santykis kinta priklausomai nuo susiklosčiusių aplinkybių. Tai rodo šių dienų Vokietijos vyriausybės naujoji programa. Joje atsispindi valstybės ir rinkos jėgų santykio kitimas rinkos naudai.

LITERATŪRA

1. Juodeika VI. Naujos socialinio gyvenimo gairės // Vairas. 1933. Nr. 11.
2. Hajekas F. A. fon. Kelias į vergovę. Vilnius: Mintis. 1991.
3. Alle Eier in einem Korb // Der Spiegel. 1995. Nr. 50.
4. Wirtschaftslexikon / hrsg. von A. Woll. München, 1996.
5. Keine Verhältnisse wie in Amerika // Die Zeit. 1996. Nr. 4.
6. Viele Aktion, wenig Programm // Die Zeit. 1996. Nr. 6.

THE MARKET ECONOMY AND THE STATE

Regina Paliulytė

SUMMARY

The problem of the relationship between the state and the market and the functions of the state in the economy are analyzed in the article. Cases from Germany are used to illustrate theoretical statements.

Every country, creating a model of its own economy, chooses' adequate principles of economic order. One or another concept of economic development is accepted according to the particularity of the country, state of the economy, level of development of the state, way of training, experience of the previous periods of development, and requirements of the modern approach. These features form a specific relationship between the market and the state. This relationship alters under the circumstances. The change of relationship between the state and the market forces in favor of the market is reflected in the New Program of the German Government.